

Универзитет уметности у Београду, Интердисциплинарне
студије – Теорија уметности и медија, Београд

DOI 10.5937/kultura1964281R

УДК 94(497.11)“1941/1945”:930

94(438)“1939/1945”:930

341.485(=411.16)(497.11)“1941/1945”:316.75

341.485(=411.16)(438)“1939/1945”:316.75

прегледни рад

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА СВЕДОЧАНСТАВА У ТРАНСФЕРУ СЕЋАЊА НА ПОСТРАДАЛЕ У ГАСНИМ КАМИОНИМА НА ПОДРУЧЈУ ЈУГОСЛАВИЈЕ И ПОЉСКЕ У ТОКУ II СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Након јуна 1941 уследило је немачко освајање Совјетског савеза и масовна стрељања цивила од стране Еинсатзгрупе, при чему су нацисти експериментисали са гасним камионима. Ајхманово суђење доделило је сведоцима социјални идентитет преживелих и трансформисало их је у носиоце историје. Истраживачки проблем овога рада је проучавање динамике креирања сећања у Југославији и Пољској о жртвама гасних камиона, процеса утемељивања ратне гласине и њене интеграције у историјско сећање, захваљујући вредности сведочанстава. Истраживачко питање овога рада је како се манифестују динамике индивидуалног и колективног сећања у сенци трауматичне прошлости изазване

бруталним усмрћивањем у мобилним гасним камионима. Примарна хипотеза овога рада је да је заборав био тенденциозно примењивана културална стратегија у релацији према проблему „душегупке”. Главни циљ ове студије је давање доприноса проучавању сећања на жртве које су настрадале у гасним камионима током II Светског рата у Србији и у Пољској, као и развијању свести о неопходности онемогућавања понављања оваквих немилых догађаја.

Кључне речи: Јевреји, концентрациони логор, гасни камион, душегупка, Старо сајмиште, Јајинци

Увод

Сведочења¹ су од примарног значаја за историчаре јер попуњавају празнине докумената. Она могу бити коришћена као еквивалентна документима и историјским истраживањима уколико су процењена валидним резултатима. Базични принцип изискује да се не напушта спона сведочења и критички вреднованих докумената ради верификације кредибилности сведока. Уколико постоји конзистентност између документа и сведочења, смислено је претпоставити да је излагање сведока поуздано, и разматрањем случајева непокривених документима. Поставља се питање како се индивидуално сећање преводи у колективно памћење које добија преносив облик, и како се одвија трансфер сећања. У контексту *културалног памћења*², од есенцијалне је важности динамика сећања и заборава. Музеји, архиви и научне библиотеке су културална места у којима друштво чува трагове прошлости када изгубе своје живе релације и контексте.

Анет Виеворка (AnnetteWieviorka) бавила се праћењем трансформација у фигури сведока, фокусирањем на значење и контексте доминатних форми сведочанстава током Холокауста. Ајхманово суђење доделило је сведоцима социјални идентитет преживелих и трансформисало их је у носиоце историје. Интервјуисани „преживели” испитивани су о консеквенцама „траума” које су преживели и немогућности да их превазиђу. Оно што знамо о убијенима је само оно што су њихове убице, нашле за сходно да сроче о њима. Преостали трагови пострадалих у геноциду на многим местима попут Лођа и Варшаве, систематски су сакупљени. Поред архива гета, постоје дневници, личне хронике, и рукописи. Јеврејски Историјски музеј³ у Варшави поседује 321 текст,

1 Асман, А. (2011) *Дуга сенка прошлости. Култура сећања и политика повести*, Београд: Библиотека XX век, стр. 14-16.

2 Исто, стр. 60-62.

3 Wiewiorka, A.(2006)“The Witness in History,” 1. June 2006., 23. May 2017., <http://poeticstoday.dukejournals.org/content/27/2/385.abstract>

откривених у рушевинама, на ђубриштима, или су приложена у институте. Гидеон Хауснер поставио је сведочанства у жижу, апелује на емоције, у супротности са „хладним” карактером историје базираним на архивским документима. Са Ајхмановим суђењем сведок постаје отеловљење сећања (*un homme-mémoire*). По Пјеру Лабориу (Pierre Laborie) професионални императив историчара је бити критичар сећања. Патње пренесене причом преживелог, који може бити последњи репозиторијум читаве процесције мртвих, парализују историчара. Поједини историчари преферирају да се дистанцирају од сведочанстава, препуштајући их заборау.

Валтер Маношек⁴ бави се чињеницом да је Србија после Естоније била прва европска земља у којој је спроведено „коначно решење”, односно истребљење Јевреја. Крајем јуна 1941. замагљене су границе надлежности Вермахта, полиције и службе безбедности. Акције комуниста су у толикој мери изиритирале Немце, да су се на њиховом удару нашли недужни цивили, и то превасходно Јевреји. У немачкој команди у Београду стрељање таоца био је изговор за ликвидацију Јевреја. Генерал Франц Беме који је у септембру 1941. постављен за командујућег генерала Вермахта у Србији, преферирао је да то буду Јевреји, рачунајући на то да њихове егзекуције неће изазвати додатне тензије са партизанима. Генерал Хералд Тарнер (Harald Turner) шеф војне администрације, иницирао је интернирање јеврејских мушкараца, жена и деце, и одговоран је за изградњу логора Сајмишта. Немци су до новембра 1941. уморили већину јеврејских мушкараца у Србији, а за то највећу одговорност сноси регионална окупаторска власт. Маношек се бави „Кладово-транспорт”, бродом са преко 1000 Јевреја, избеглица из средње Европе који је пред рат заустављен на Дунаву код Кладова, а потом враћен Савом до Шапца. Немци су стрељали све мушкарце из овог транспорта 12. и 13. октобра 1941. Преостало је 750-800 жена, али ће оне страдати пола године касније. Последњи преживели српски Јевреји били су жене и деца са Сајмишта и логора који се налазио у Срему. Егзекуција интернираних са Сајмишта извршена је специјалним возилом „душегупком”.

Овакви „камиони за дезинсекцију” коришћени су за нацистичке еутаназije ретардираних лица, а у Србији за егзекуцију Јевреја. Егзекуција је вршена од почетка марта до почетка маја 1942. сваког дана осим недељом и празницима два пута дневно. У том гасном камиону, пре него што су

4 Pejašinović, Z. (2008) Valter Manošek, Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942, *Zbornik Matice Srpske za istoriju* 77-78, Novi Sad: Matica srpska, str. 255-258.

прорадиле гасне коморе у Собибору и Треблинки, угушено је 7500 Јевреја на Сајмишту и њихова тела укупана су код стрелишта у подножју Авале. Мали број преживелих логораша, банатских Јевреја, стрељано је крајем маја 1942, па се заповедник сигурносне полиције Емануел Шефер (Emanuel Schäffer) могао похвалити да је Београд „једини велики град у Европи који се ослободио Јевреја,” а Тарнер је изјавио команданту сектора Југоисток, генерал-пуковнику Леру, да је „јеврејско питање у Србији решено.” Маношек показује како након рата против многих злочинаца нису вођени судски процеси, а и они којима је суђено у Аустрији и Немачкој, добијали су занемарљиве казне. Командант логора Сајмиште Херберт Андорфер који је свакодневно надгледао рад „душегупке”, пратећи је службеним колима до гробница у подножју Авале, осуђен је 1966 „због помагања у убиствима” на две и по године затвора. Маношек се фокусира на питање ко је донео одлуку о „коначном решењу” у Србији. О томе постоје „интенционалистичка” и „функционалистичка” теорија. Поборници интенционалистичке теорије тврде да је одлуку донео Хитлер, претпостављајући да су усмена наређења дошла хијерархијом власти. „Функционалисти” сматрају да није постојао генерални план прогона Јевреја, те да уништење Јевреја није био Хитлеров циљ, већ да се идеја по Кристоферу Браунингу „сама наметнула.” У Србији је аутономним одлукама окупатора прекршен хијерархијски принцип власти. Генерал Беме за уништење Јевреја није чекао наређење претпостављеног. По Маношеку убијање Јевреја у Србији било је дело свих окупационих режима, при чему се одговорност окупационих органа модификовала.

Душегупке

„Душегупке” су употребљаване од стране нациста током II Светског рата за убијање Јевреја и других заточеника гушењем угљен моноксидом. Процењује се да је било негде око 700000 жртава душегупки. У Кочановки (Kochanowka), у Пољској нацисти су иницијално експериментисали са душегупкама 1940. године. Закључали су камион са ментално оболелом децом, а потом су их угушили угљен моноксидом. Убрзо након тога нацисти су продубили експериментисање које је укључивало упумпавање угљен монооксида из мотора камиона у запечаћену комору. Када су Еинсатзгрупе (*Einsatzgruppe* – оперативне мобилне убилачке јединице) започеле егзекуције совјетских Јевреја средином 1941, оне су стрељале жртве. Међутим, ово за њих није била довољно рапидна и тајна метода. Наређење да се душегупке употребе за масовна убијања, стигло је из Главне безбедносне канцеларије Рајха (*Reichssicherheitshauptamt, RSHA*). Душегупке су први

пут коришћене у Совјетском савезу у Полтави, у новембру 1941, и у Харкову у децембру. Коришћене су и у логору Хелмно, у Пољској. Двадесет гасних камиона оперисало је већ до јуна 1942, и припремано је још десет. Неки од камиона могли су одједном да носе педесет до шездесет жртава, а неки други двадесетпет до тридесет људи. Коришћене су у Лублину, у Пољској, да убијају пољске и јеврејске заточенике у затвору Лублинског замка. Душегупке су затим превезене у Мајданек, где су тела спаљена у крематоријуму. Након неколико месеци употребе нацисти су схватили да је метода егзекуције путем душегупки проблематична. Људи који су истоваривали душегупке патили су од менталних стресова. Душегупке нису могле да издрже велики број људи који су нацисти планирали да уморе, тако да су временом развијане ефективније гасне коморе.

Браунинг⁵ сматра да је масовно убијање Јевреја, интернираних у Јеврејски логор Земун, спроведено на основу одлуке донете у врху РСХА у Берлину, почетком марта 1942. године. Одлука Берлина о убијању преосталих Јевреја у Србији, била је заснована на процени војноокупационих власти у Србији, првенствено генерала Бадера, о скором обнављању борби са устаницима, због чега је требало да се ослободи место за интернирање устаника. Наређења генерала Кунцеа и генерала Бадера о промени процедуре са заробљеним устаницима и њиховом интернирању издата су од 18. до 25. марта 1942, док је одлука о „посебној акцији” гасног камиона донета у првој половини месеца. До краја фебруара 1942. логори у окупираној Србији оспособљени су за пријем заточеника, сви осим Јеврејског логора Земун (*Judenlager Semlin*), у коме су били концентрисани готово сви преостали Јевреји. У овом логору 26. фебруара 1942. интернирано је 5780 заробљеника, махом Јевреја. Према Шеферу нико од војноокупационих фактора у Србији, није подстицао да се у Београд пошаљу гасни камиони. Бадер притиснут очекивањем ширења устанка и прилива заробљеника, инсистирао је да се логор на Сајмишту испразни, а РСХА у Берлину реаговала је слањем гасног камиона. Средином марта 1942. у Београд из Берлина допремљен је гасни камион⁶. Један од двојице возача излазио је из камиона, улазио у логор, делио деци бомбоне, па су му деца јурила у сусрет. Пола сата након укрцавања, угушио би их све у камиону.

5 Кољанин, М. (1992) *Немачки логор на београдском Сајмишту 1941–1944*, Београд: Институт за савремену историју, стр.113-114.

6 Ковач, Т. (2015) *Контакти заточених Јевреја у концентрационим логорима у Београду са спољним светом током другог светског рата*, Београд: Јеврејски историјски музеј, стр. 371-372.

Некада је укрцавано седамдесет до осамдесет особа, у зависности од тога да ли је било више деце или одраслих. Када би камион крећући се ка Београду, прешао Саву, зауставио би се и један од возача је излазио и конектовао издвуну цев мотора за унутрашњост херметички затвореног дела камиона, у коме су били заточеници. Потом је настављао путем за Јајинце. Убацивали су их у ископане јаме, којих је било око осамдесет. Камион је 10. маја 1942, последњи пут укрцао преостале заточенице и мушкарце који су радили у логорској управи и особље Јеврејске болнице.

Евидентно је из документа о хапшењу Андорфера (Andorfera)⁷, бившег команданта логора на Сајмишту да су Немци одмах по доласку саопштили да ће се логор градуално испразнити јер ће на Сајмиште довести комунисте. У том документу пише да су транспорти одлазили тамно сивим, затвореним огромним аутомобилом. У тај камион могло је стати 100 особа и био је без седишта. Камион је увек стајао испред земунског улаза у логор. Посада камиона „душегупке“ 9. јуна 1942. (СС-шавфирер Гец (Goetz) и Мајер (Meuer)) послала је телеграм у Берлин мајору Прадлу да је њихов „специјални ауто Заурер“ (Saurer) извршио „специјални задатак“.

Првих неколико дана крајем марта 1942. камион је оперисао на путу од Јеврејске болнице (данас Дефектолошки факултет) до Јајинаца, да би се прво ликвидирали преживели Јевреји, пацијенти и медицинско особље болнице, који су могли побећи уколико би сазнали за сврху камиона. Простор Културног центра Рекс⁸ у Јеврејској 16, коришћен је као депанданс Јеврејске болнице, и из њега су пацијенти и особље пребачени у зграду болнице у улици Високог Стевана 2. Докторка Луција Рајнер⁹ посведочила је 21. децембра 2006. да је као дете стајала са мајком на улици и видела паркирану „душегупку“ у просторијама данашњег Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију.

7 Јеврејски историјски музеј рег. Бр. 198/2, сигнатура 24-2-2, бр. негатива 18, стр. 3.

8 13. априла 2017. у КЦ *Рексу* историчар Милован Писарри одржао је Час историје употребе гасног камиона у Београду. Поменуо је перформанс уметнице Илеме Кац (Elana Katz) и да је у Савамали у улици Браће Крсмановића испред Културног центра „Град“ 5. августа 2014. подигнут споменик пострадалим Јеврејима у „душегупкама“, Аноним, (5. 08. 2014) Откривен споменик страдалим Јеврејима у Савамали, *Блиц*.

9 До ове информације дошла сам захваљујући управници библиотеке Јеврејског историјског музеја, архи-висти Бранки Џидић и кустоскињи Барбари Панић. О томе постоји аудио и видео запис у ЈИМ.

Немачка администрација је у Београду, у децембру 1941 основала Семлин Јуденлагер¹⁰, један од првих концентрационих логора у Европи, креиран у циљу интернирања Јевреја. До марта 1942, око 7000 Јевреја интернирано је у Јуденлагер. Преовладавали су жене, деца и старији, који због старости, рода или због физичког стања, нису били погодни за стрељања. Након неколико неуспелих покушаја локалних нацистичких званичника да депортују заточенике, власти из Берлина послале су гасни камион у Београд. Душегупка је била камион развијен током нацистичког програма „Еутаназија”. То је био Заурер камион чији је издувни систем модификован тако да је омогућавао да се гасови преусмеравају у запечаћену задњу комору возила. После постављања издувне цеви у позицију, петнаестоминутна возња била је довољна да се усмрти до стотину људи. У временском распону од краја марта до почетка маја, сви Јевреји интернирани у Семлин Јуденлагер били су уморени на овај начин. Тела су истоваривана на напуштеном војном стрелишту у подножју Авале и сахрањивана у масовној гробници. Када су сви јеврејски заточеници у Сајмишту били убијени, гасни камион враћен је у Немачку и Семлин Јуденлагер је постао Анхалтелогер.

Постоје индиције у послератној југословенској историографији да су мобилне душегупке употребљаване у окупираној Србији од стране нациста не само у Семлин Јуденлагеру у Београду, већ и у логору на Бањици. Ова тврдња базирана је на извесном броју контрадикторних сведочења која су сакупиле локалне институције након рата. Душегупка је ретко портретисана као иконичка слика повезана са „Коначним решењем.” Интерпретирана је као комора за убијање, коришћена против Јевреја, српских цивилних таоца, комунистичких активиста и партизана. Круцијално место где је душегупка коришћена против српских заробљеника био је концентрациони логор на Бањици. Већину заточеника сачињавали су комунистички активисти и заробљени партизани, а било је и четничких устаника, криминалаца, интелектуалаца, масона и око 680 Јевреја. Јеврејска популација са Бањице садржала је људе заточене као таоце и убијене у јесен 1941 и мање групе мушкараца, жена и деце који су након заробљавања од стране Гестапоа, СС-а или колаборационистичке полиције, доведени у логор. Тврдња о употреби душегупке на Бањици изискује пажњу јер не постоји доступан архивски документ који сугерише да је било ко убијен у овом логору

10 Byford, J.(2010) “Shortly afterwards we heard the sound of the gas van”: Survivor Testimony and the Writing of History in Socialist Yugoslavia. Spring/Summer 2010, 22. May 2017, doi:10.2979/his.2010. 22. 1. 5

тровањем гасом. Немачки документи који се тичу „специјалне мисије” београдског гасног камиона („камион за дезинсекцију,” Ентлаусунгсваген (*Entlausungswagen*)), упућују на његову употребу између краја марта и почетка маја 1942. у Семлин Јуденлагеру. У писму Химлеровој канцеларији у Берлину, које је челник немачке администрације у Београду Харалд Тарнер писао 11. априла 1942, душегупка је описана као инструмент коришћен за „дефинитивно очишћење логора” у коме су биле концентрисане јеврејске жене и деца. Кристофер Браунинг (Christopher Browning) сугерише да је развој гасних камиона за убиства Јевреја у Семлин Јуденлагеру најавио ефикасност и рутинизовану сепарацију логора смрти. Према Кољанину¹¹ употреба душегупке у Семлин Јуденлагеру диференцира Холокауст од осталих савремених инстанци терора и насиља против цивилне популације.

Послератна суђења нацистичким званичницима, Августу Мајснеру (August Meyszner), Емануелу Шаферу, Херберту Андорферу и осталима који су били укључени у операцију душегупке у Београду, нису успела да произведу доказе да је Заурер гасни комби коришћен у егзекуцији било које затвореничке популације у Србији сем Јевреја. Шафер и Мајснер су то потврдили током њихових сведочења у судском процесу. Докази презентовани на суђењима потврдили су да је употреба душегупке повезана са масовним уништењем Јевреја у Јуденлагеру, у контексту нацистичке потраге за „Коначним решењем.” Сугестија да је душегупка употребљавана на Бањици базирана је на сведочењима преживелих, посматрача и сарадника, која су публикована након рата. Корпус доказа саткан је од сведочења кључара, гробара и локалних сељака из Јајинаца (прикупљена од стране Југословенске комисије за ратне злочине од 1944. до 1945. године), исказа управника логора Светозара Вујковића (смртна казна 1949), као и исказа Велибора Глигорића, Владимира Герића, Наде Станић, Филипа Марјановића и Чедо Живадиновића (преживелих не-Јевреја који су сакупљени од стране Историјског архива Београда током педесетих и шездесетих).

Постоји узајамни договор међу историчарима око прецизних догађаја, детаља или бројева, а сведочења су по Анет Виеворки¹² (Annette Wieworka) непоуздана. Јехуда Бауер (Yehuda Bauer) сматра да се сећање изопштрава са годинама, и да проток времена утиче на креирање „отклона” од трауматичних догађаја и њиховог емоционалног утицаја.

¹¹ Кољанин, М. нав. дело, стр.104–106.

¹² Wieworka, A. нав. дело, стр. 396.

Психолозима са релевантном експертизом поставља се питање „еродираних”, „искривљених”, или исфабрикованих сећања. Бајфорд (Byford) промишља како информација изнедрена у малом броју сведочења постаје део историјског знања и колективног сећања. Сведочења о душегупки на Бањици инкорпорирана су у историју тог логора, и поред одсуства поткрепљујућих доказа. Бајфорд сматра да су индивидуална сећања душегупки у сведочењима, и њихова апропријација од стране државе и релевантних социјалних институција након рата, продукти социјално медијатизоване, контекстуално и институционално уграђене природе сведочења.

Душегупка на Бањици

У Југословенској државној комисији за испитивање ратних злочина почињених од стране нациста и њихових саучесника, у јесен 1944. основана је специјална оперативна група посвећена испитивању злочина извршених на Бањици. Након истраге издат је извештај који је закључивао да су „Хитлерови фашисти” на челу логора имали на располагању „неколико специјализованих возила, у облику мањих железничких вагона, који су били херметички затварани и имали су уређај који је генерисао гасове.” Премда се говорило да су ова возила махом коришћена у Семлин Јуденлагеру, извештај истиче да су „понекад коришћени и да убијају жртве из Бањичког логора”. Извештај комисије за ратне злочине био је прво званично саопштење које је указивало на употребу душегупке на Бањици. У року од неколико месеци тврдња је нашла пут ка оптужницама против нацистичких званичника у окупираној Србији. Из оптужнице против Августа Мајснера¹³ сазнајемо да су убацивали групе жртава у херметички затворен камион, пре него што су пуштали гас у кабину, користећи специјално дизајнирани уређај.

Велибор Глигорић у мемоарима *Кућа смрти*, поменуо је „транспорте јеврејске деце коју су криминалци сакупљали металним мрежама попут пилића и слали их да буду стрељани или гасирани, у запечаћеном камиону.” У Историјском Архиву Београда објављена је историја логора 1967, у којој је Глигорић рефлектовао на тему гледања затвореника како се пењу у камионе са штрудљивим гасовима. У књизи *Resistance among the Wires* објављеној 1969 два претходна заточеника Сима Беговић и Миодраг Милић, поменули су душегупке као метод убијања коришћен у логору. Референца душегупке појављује се у сведочењу Радомира Герића када

13 Byford, J. нав. дело, стр. 5-47.

помиње „колоне камиона и душегупки које пролазе кроз капије Бањичког логора, пуни другова и бораца, на путу ка Јајинцима.” Сима Беговић¹⁴ у монографији *Логор на Бањици, 1941–1944*, из 1989, сугерише „гасирање у специјално дизајнираном камиону, који су заточеници звали „душегупка” који је био након стрељања „други најконвенционалнији метод убијања” у логору. Светозар Лозо у књизи *Црвени Београд* наводи да је душегупка коришћена у Семлин Јуденлагеру, посетила Бањицу одакле је превезла заточенике на стрелиште у Јајинцима. Државни телевизијски канал 1984. продуцирао је историјску драму *Бањица*, коју је режирао Сава Мрмак. Друга епизода у серији описује долазак душегупке и утоваривање јеврејских мушкараца, жена и деце. Менахем Шелажов (Menachem Shelach) написао је чланак о Семлин Јуденлагеру у Београду на енглеском 1987, у коме помиње постојање сведочења према коме је два пута у току пролећа 1942. душегупка коришћена да се убијају Јевреји у Бањичком логору.

Током година мотив душегупке постао је утврђен у официјелној историји и сећању на Бањички логор. У српској историографији II Светског рата и у комеморативном дискурсу, душегупке су везане махом за логор Сајмиште. Појављује се у приказима догађаја на Бањици. У водичу Музеја Бањичког логора објављеном 2001, кустос историчар Дарко Ћирић пише да је „специјално возило, мобилна гасна комора” коришћено против „јеврејских породица и појединаца” чија су тела „била транспортована у Јајинце, где су била сахрањена у масовним гробницама”. Српска православна црква иницирала је изградњу храма у Јајинцима, базирану на тврдњи да су Јајинци „након Јасеновца, примарно место страдања у скорашњој историји.”

У литератури о Бањици постоји варијабилност у освртима на детаље употребе душегупке која одражава несугласности у оригиналним сведочењима. Неки аутори тврде да је возило коришћено у логору једино за убијање Јевреја, жена и деце. Други тврде да је коришћено против свих категорија затвореника, укључујући заробљене партизане и комунисте. Када су душегупке у питању обично се помињу у једнини, али поједини извори тврде да су Немци поседовали неколико таквих возила. У складу са оригиналним логорским извештајима, током априла и маја 1942, три групе Јевреја – мушкарци, жене и деца – биле су изведени из Бањице од стране СС-а. СС је „уклонио” 45 јеврејских заточеника 17.

14 Беговић, С. (1989) *Логор на Бањици, 1941–1944 (The camp Banjica, 1941–1944)*, Београд: Институт за савремену историју, 2, стр. 106–107.

априла. Група од осамдесетшест Јевреја, од којих су многи били избеглице из Зворника, била је транспортована са Бањице 28. маја 1942, са извештајима из логора који су исказивали да их је ликвидирао СС. Према је душегупка представљала кључну методу масовне егзекуције јеврејских жена и деце у Србији и за чишћење Јуденлагера, стрељање је увек представљало алтернативу. Браунинг¹⁵ сугерисао је да чак и парцијално контрадикторна сведочења могу да омогуће корисне историографске доказе, под претпоставком да садрже суштину узајамно поткрепљујућег „заједничког сећања.” У случају душегупке на Бањици, не може се наћи таква „суштина заједничког сећања.” Детаљи сведочења Милана Кобиљског о случају када је седамнаест Јевреја било укрцано у душегупку на Бањици, „5 мушкараца, 9 жена и троје деце”, противречни су званичном регистру затвореника логорске администрације. Према логорским регистрима није постојала таква група заточеника у логору у време када је душегупка била у Београду. Нацисти су убрзо схватили да је ова метода убијања имала мало предности, уколико жртве нису биле жене или деца. Када је била утоварена, Заурер душегупка била је неподобна за возњу по неравном терену. Процес истоваривања између осамдесет и сто тела прекривених излучевинама, био је дуготрајан и изискивао је употребу локалних затвореника. Из перспективе убица, душегупка је ослободила немачке војнике психолошког терета да треба да стрељају велики број јеврејских жена и деце.

Најцитиранији исказ употребе душегупке против не-јеврејских заточеника на Бањици је исказ преживелог Филипа Марјановића, заточеног партизана селектованог за егзекуцију 9. маја 1942. године. Приморан је да уђе у душегупку, али су га чувари извукли када је логорска администрација сазнала да је његова фамилија подмитила полицијског званичника. Чета Живадиновић, сећао се да је видео групу партизана који су били утоварени у душегупку. Два сведочења се не поткрепљују јер садрже различите описе возила. Живадиновић тврди да је видео душегупку почетком марта 1942, неколико недеља пре него што је Заурер камион стигао у Београд. Марјановић је истакао да су душегупке имале функцију да ошамуте заточенике да не би били свесни да ће бити стрељани. Урош Влаовић, сељак из Јајинаца рекао је да је видео душегупку којом су их довозили и да је често након тога чуо испаливање метака.

15 Browning, C. (1985) *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*. 1. April 1991., 3. May 2017., <http://bookfi.net/>

За сад је поуздано да је у Београду постојала једна душегупка која је употребљавана у периоду од почетка марта до почетка маја 1942, да возило није могло бити виђено на Бањици почетком марта 1942, нити да су жртве могле да изађу живе из ње. Највећи број сведочанстава која помињу душегупку истичу да је процес гасирања почињао на Бањици, чим би се затворила врата задњег дела, пре него што је возило напустило логор. У Семлин Јуденлагеру, гасирање је почињало након што је возило прешло понтонски мост преко реке Саве. Према Бајфорду мало је вероватно да је овај протокол нарушен и да је душегупка пребачена на Бањицу. Примарни разлог зашто душегупка није ушла у логор Сајмиште било је да онемогући сведочанства, коју је група сведока са Бањице доживела. Институције које су имале доминантну улогу у обликовању официјелне историје и колективне меморије у послератном југословенском друштву нису разматрале варијабилности у сведочењима.

Браунинг истиче да су Немци тежили да постојање душегупке остане у тајности. Нацисти су прибегли превари, тако што је жртвама било речено да се пребацују у бољи логор и дата су им фиктивна „правила логора”. Гласине о сврси мистериозног возила и судбини Јевреја из Семлин Јуденлагера биле су бројне у пролеће 1942. године. О душегупкама се говорило међу официрима немачке Безбедносне Полиције (*Sicherheitspolizei, SiPo*) и тајне службе (*Sicherheitsdienst, SD*). С обзиром да је Заурер камион вожен кроз центар Београда са жртвама које су викале и ударале на врата, сумња је побуђена међу становницима. У исказу истражитељима југословенског војног суда заменик Тарнера, СС-мајор Георг Кисел (*Sturmabführer Georg Kiessel*), посведочио је да се неко из српске полиције интересовао за запечаћени камион који је свакодневно оперисао на потезу између логора Сајмиште и стрелишта у Јајинцима. Неки Срби су видели тај камион и мислили су да Јевреје одводе на стрељање. Гласине су опстале и након што је Заурер камион враћен у Берлин почетком јуна. С обзиром да више није било Јевреја у Семлин Јуденлагеру, колале су гласине да сада тако страдају српски затвореници.

На првом заседању АВНОЈ-а у новембру 1942, Владимир Дедијер указао је на „гасирање 500 људи одједном, у запечаћеним камионима” на Дедињу, Бањици, у Шапцу, и Сајмишту. Милан Кољанин истиче да су из идеолошких разлога све етничке и религиозне групе у Југославији тежиле да буду представљене као да имају еквивалентне улоге у наративима жртава. Партизанском вођству био је недоступан приступ повезаности душегупке са „Коначним решењем” у

Србији, 1942 или 1943. године. Оно што су знали базирано је на спекулацијама и гласинама. Комисија за ратне злочине извршила је истрагу злочина на Бањици и њен коначни извештај објављен у марту 1945, означио је тачку преокрета гласине о душегупки. Извештаји објављени између 1944 и 1946, били су први институционално санкционисани извештај о ратним зверствима. Како је комисија дошла до броја од 48000 мртвих у Семлин Јуденлагеру, и како је закључила да је душегупка коришћена да се убијају затвореници на Бањици, није могло да се преиспитује до 1980-их. Чињенице и бројке објављене у извештајима ратификоване су као неоспорни „налази комисије за ратне злочине.” Дакле, гласине и спекулације трансформисане су у официјелну истину.

Примарни докази који подупиру тврдњу да је Заурер камион био на Бањици су сведочења преживелих Филипа Марјановића и Наде Станић из педесетих година ХХ века. Станићева, чије сведочење је кључни доказ да је гасни камион употребљаван да убије групу јеврејских заточеника 28. маја 1942, истакла је да су пре доласка камиона, стражари увели њу и друге затворенике у њихове собе. Посведочила је да је чула повике „ваздух, дајте нам ваздух” и „позиве у помоћ” који су допирали из камиона. Чеда Живадиновић тврдио је да су заточеници одвежени у камиону „са телом начињеним од дрвених даски” „вероватно били угушени.”

Гасни камион био је специјална врста камиона, начињен од алуминијума, тако да ваздух није могао да продре унутра. По Марјановићу знали су када је овај камион стизао у логор, јер је био већи, није могао лако да маневрише, тако да је у рикверцу улазио у двориште. Могао је одједном да преузме око стотину затвореника. Уместо прозора имао је решетке које су омогућавале гасу да продре, а гас је био помешан са издувним гасовима. Многи су почињали да се гуше још док су улазили у камион, јер је мотор био укључен и пуштао је угљен моноксид. „Душегупка” је требала да онесвести затворенике, тако да не буду свесни да ће да буду упуцани. Др. Јунг, доктор логора, потврђивао је да је особа била мртва, тако што је испаливао метак у потиљак. У транспоновању сведочанстава преживелих у јавни домен, историјски писци у Југославији морали су да се баве неконзистентностима, политички сензитивним материјалом исказа, и са варијацијама сведочанстава. Да ли треба веровати сведочењу Филипа Марјановића или Велибора Глигорића да је 9. маја 1942. био само један гасни камион на Бањици, или Радомиру Герићу који сугерише „колоне” таквих камиона? Интерпелацијом преживелих као сведока хероизма и отпора на Бањици и дефинисањем сведочења као „историјског материјала”

институција помогли су да обликују садржај извештаја. Диверзификоване форме сећања испитују солидификацију ратне гласине и њену интеграцију у историјско сећање.

Може се пратити политички и технички развој угљен монооксида и цијановодоничне киселине (продавао се на немачком тржишту као Циклон Б¹⁶ (Zyklon B) за искорењивање штеточина), како су употребљавани да реализују нацистичку политику анихилације „недостојних живота”. Нацистички режим започео систематско уништавање ментално и физички немоћних људи програмом „Еутаназија”, у новембру 1939 у окупираној западној Пољској. Фокс показује симбиозу која је постојала између 1941. и Хитлеровог оригиналног програма Еутаназија октобра 1939, да то убијање започне и како су постројења модерне технике развијена. Укупан број жртва Еутаназије је 70273. Промислања техничких средстава проузроковале су лекције психолошких проблема које су искусили Еинсатзгрупе у Русији, који су морали да се суоче са својим жртвама приликом стрељања. Транспорт челичних резервоара угљен монооксида за потребе „гасних камиона”, са жртвама возеним у унутрашњости камиона показали се као неефикасни. То је довело до убацивања издувних гасова мотора са унутрашњим сагоревањем у простор за путнике, тако гушећи људе који су били унутра.

Кристофер Браунинг¹⁷ у књизи *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*, фокусирао се на активности нижих ешалонских извршилаца уместо на нацистичку хијерархију, јер је тежио да коригује „претерано Хитлероцентричну интерпретацију” Коначног решења. Браунинг сматра да се систематично убијање Јевреја фиксирало у Хитлеровом уму 1941. као одговор на блискост напада на Совјетски Савез. Браунинг у погледу Вермахта указује на неисправност идеје да је задатак уништавања извршаван само од стране СС или Еинсатзгрупе. Јединице немачке армије биле су инструисане од њихових команданата и током јула и августа 1941, 1000 таоца комуниста и Јевреја је уморено. Аутор се окреће ка развоју душегупке, оригинално коришћене у програму еутаназије који је започео почетком 1940. Он демонстрира како је једна поставка убица укључена у

16 Fox, J. (1995) *Reviewed Work (s): Nazi Mass Murder. A Documentary History of the Use of Poison Gas by Eugen Kogon, Hermann Langbein and Adalbert Rückerl.* April 1995., 22. May 2017., <http://www.jstor.org/stable/4211827>

17 Glees, A. (1990) *Reviewed Work: Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution by Christopher R. Browning,* April 1990., 25. April 2017, <http://www.jstor.org/stable/570993>

убиства ментално оболелих, асистирала другој поставци укљученој у убијање Јевреја.

Опседнутост технологијом

У пространим Заурер¹⁸ возилима максимална употреба простора није била могућа јер би утицала на стабилност возила. Стога је била неопходна редукција товарног простора. Ово је довело до продужења трајања операције, јер је празнина морала бити попуњена угљен моноксидом. Примећено је да оног момента када су се врата затварала, људи су почињали да врше притисак на њих, чим би их обухватио мрак. Запечаћени сливник постојао је на средини пода, због лаког чишћења возила. Посао утоваривања комада треба да буде брзо извршен, без оштећивања лампи или прљања камиона. Роба, товар и комади су Јевреји. Роба је махом нађена како лежи.

Geheime Reichssache су тајне промене за специјална возила у употреби у Хелмну и за оне који се још праве. Од децембра 1941. 97000 је процесуирано са три возила у служби, без већих инцидената. У септембру 1941 званичници у Лођу сазнали су о Химлеровој намери да се депортује још немачких Јевреја и Рома у њихов гето. Када су се локални званичници у Лођу бунили, *Sonderkommando Lange*¹⁹ послати су из Познања у Хелмно близу Лођа и снабдени су са два гасна камиона из аутомобилског одељења безбедносне полиције РСХА у Берлину.

Постоје сведочанства која извештавају да је током чишћења ментално оболелих у болницама Пољске 1939/40 био коришћен херметички затворен камион са ознаком *Kaisers-Kaffee-Geschaef*²⁰ (Кајзеров кафе), са вучним камионом напред. Ментално оболели су убијани пуштањем угљен-моноксида (СО) из металних цилиндара.

Хитлер је у писму од 1. септембра 1939. наложио лекару Карлу Бранту (Karl Brandt) и рајхслајтеру Филипу Булеру (Reichsleiter Philipp Bouhler) из Фирерове канцеларије да спроведу програм еутаназије. Криминалистичком институту (Kriminaltechnisches Institut, КТИ) у РСХА наложено је да

18 Kalfus, R. (1990) Euphemisms of Death: Interpreting a Primary Source Document on the Holocaust, *The History Teacher*, 23 (2), pp. 87-93.

19 Browning, C. (1986) Nazi Ghettoization Policy in Poland: 1939-41. *Central European History*, 19 (4), pp. 343-368. December 1986, 19. May 2017., <http://www.jstor.org/stable/4546081>

20 The Nizkor Project (2017) *The "Final Solution": The Development of the Gas-Van in the Murdering of the Jews*, 6. April 2017., <http://www.jewishvirtuallibrary.org/gas-vans>.

испита процедуре убијања, и известили су да је оптимална метода употреба угљен монооксида. Следећи прва експериментална гасирања у затвору у *Brandenburg / havel* у јануару 1940 – у херметички затвореној соби ментално оболели су убијени чистим угљен монооксидом, методом коришћеном у осталим „Еутаназија” центрима. Неопходни угљен моноксид потраживан је од стране Фирерове канцеларије индиректно преко КТИ., што је било засновано на договору главешина агенције за Еутаназију, Брака (Brack), и Видмана (Widmann), шефа Реферата В Д2 (Хемија и биологија).

Kaisers-Kaffe-камион оперисао је по принципу гасних комора инсталација „Еутаназије.” Угљен моноксид био је вођен у приколицу кроз црева из цилиндра који је био фиксиран за трактор. Сведоци су извештавали да је од септембра 1939 Специјална команда (Sonderkommando Lange) убијала ментално оболеле људе у таквим камионима у померанским, источно-пруским и пољским болницама. Кореспонденција о неисплаћеним рачунима у вези са Сондеркомандо Ланге до фебруара 1941, показује да је Химлер знао о томе. Од датума прве употребе може се закључити да су *Kaisers-Kaffe* – камиони припремљени крајем 1939. до средине 1940. са асистенцијом Фирерове канцеларије и РСХА. Химлер је посетио санаторијум за ментално оболеле и потом је наручио лидеру Еинсатзгрупе Б, Небеуи (Nebeui), да истражи средства да скрати патњу људи, како је закључио из искуства са стрељањем.

Када експлозија у бункеру у Минску, у који су уведене ментално оболеле особе, није остварила намеравани резултат, експеримент са металним цревима, које је Видман (Widmann) носио са собом, изведен је у санаторијуму за ментално оболеле из Могилева. Небе је из ова два експеримента научио да је идеја да се убије издувним гасовима изводљива. Међутим, Еинсатзгрупе, за коју се проучавала „хуманија“ метода убијања, није могла да користи непокретну гасну комору са фиксираном локацијом, требале су да буду мобилне. Конструисани су камиони у које су уместо претходно коришћених угљен моноксид цилиндара, сада били усмеравали издувни гасови. *Kaisers Kaffe*-камиони који су били познати у КТИ, били су модели за мобилне гасне-камионе.

Стрес стрељачких водова

Вентрит (Wentritt), шеф радионице за поправке у Одељењу (Referat) II Д3а сведочио је „1941 ја сам још увек био на челу департамана мајора Прадела. Он ми је рекао да су водови за егзекуције у акцији често патили од слома живаца, тако да би требала да се користи хуманија метода убијања. Нама

су стога били неопходни, како је то Прадел рекао, затворени камиони / моторна возила.” Прадел је наложио Вентриту да истражи усмеравање издувних гасова у запечаћену каросерију камиона. По Рауфовом налогу, Прадел и Вентрит су посетили фабрику Гаубштат у Берлин–Нојкелну (Gaubchat, Berlin-Neukoelln), специјализовану за производњу запечаћених каросерија / надградњи. Договорили су се да би РСХА требало фабрици да набави шасију на коју би се поставила каросерија / надградња. Када је шасија допремљена компанији Гаубшат, Вентрит је обезбедио камион са одговарајућим променама у радионици *Referata II D3a*, пошто је питање класификовано са врхунским нивоом тајности. На испусну пумпу причвршћено је издувно црево које је водило од екстеријера до дна камиона. У унутрашњости изнад отвора, заварили су металну цев, која може бити повезана са испусним цревом. Приликом укључивања мотора, издувни гасови су ишли у испусну цев и одатле у унутрашњост камиона. Анализирало се колико дуго је потребно да се у камиону достигне концентрација угљен монооксида од 1%. При таквом садржају угљен монооксида наступа дубока несвест, а затим и смрт. Тежило се да се спречи настанак првог и другог стадијума тровања угљен моноксидом. Први стадијум је обамрлост и мучнина, а други је обележен стањима агитације и иритације.

Експериментално гасирање је највероватније обављено у концентрационом логору Заксенхаузен (Sachsenhausen) где је КТИ имао радионицу, 10. новембра када је Krausnick (Krausnick) / Вилхелм (Wilhelm) био у Кијеву. Приликом гасирања присутствовали су Хес, два хемичара Лајдинг (Leiding) и Хофман (Hoffmann), и неки СС официри. Хемичари су констатовали да су лешеве имали типичан розе изглед људи који су умрли од тровања угљенмоноксидом. Развијен је прототип гасних камиона. Преостали камиони наручени у фабрици *Gaubchat*, били су преиначени у гасне камионе. Од априла 1942. године у Реферату II Д3а рађени су планови како да се прошире капацитети убијања и да се олакша оперисање.

Употреба гасних камиона од стране Сондеркомандо Ланге посведочена је за 8. децембар у Хелмну. Возач једног од камиона Густав Лабс (Gustav Laabs), посведочио је: „Касније сам сазнао да су камиони били амерички тротонаши... Ентеријер њихове каросерије-контејнера имао је 4м у дужини до 2м у ширини... У гасном камиону, који сам возио... гасирано је око 50 људи.” Шест гасних камиона (један са Еинсатзгрупе Ц, два у Хелмну, два у Риги, један са Еинсатзгрупе Д), који су оперисали до краја 1941, имали су исти спољашњи

изглед и број људи који су могли да приме. Према Рауфу и Вентриту, прво је купљено и донето у фабрику пет или шест шасија. Првих шест камиона са тежином од три тоне припремљено је 1941. и оперисали су почевши од новембра или децембра. То су камиони првих серија са два типа шасије, *Daimond* и *Opel-Blitz*. Већи камиони, типа *Заурер* модификовани у гасне камионе. Ово су били камиони од 8 тона са каросеријом дужине 5.8м и ширине 1.7м, који су могли да носе до сто људи. Извори и сведоци говоре да су *Заурер* гасни камиони оперисали у јануару 1942. У почетку се тежило да се сваком Сондеркоманду из Еинсатзгрупен обезбеди бар један камион и да се прошире капацитети гасирања. Белешка од 27. априла 1942, бави се могућностима да се постигне брже истоваривање „терета“ (гасираних људи). Реферат П ДЗа био је одговоран за техничка питања и за оперисање гасних камиона тајне полиције. Белешка од 5. јуна 1942 извештава да је гасни-камион експлодирао у Хелмну. Рауф је потом наручио нове експерименте по питању гасних-примерака од стране КТИ и предузете су промене на камионима како би се онемогућили високи притисци у кутија-суперструктурама.

СС-Gruppenführer Харалд Тарнер, захтевао је и добио гасни-камион у априлу 1942 за убијање Јевреја у Београду. 9. јуна Заурер-камион послат је назад у Берлин након што је испунио „специјалан задатак“. Након поправке послат је у Ригу повинујући се захтеву 15. јуна. Често су гасни камиони виђани на стајалиштима на њиховом путу на Исток, на пр.у Вроцлаву или Кракову. Званичник Еинсатзгрупе Д, Охлендорф, посведочио је да гасни камиони нису припадали транспорту Еинсатзгрупе, већ су били поручени из Берлина. Заједно са гасним камионима послати су и возачи који су ишли на обуку за руковање камионима. Возачи гасних камиона посведочили су да су по налогу оперативног лидера групе ПДЗа довели камионе из Берлина у њихово операционо поље. Амт ПДЗа је био одговоран за конструкцију гасних-камиона, и централно оркестриран из РСХА операцијама гасних камиона, обезбеђујући камионе, возаче и резервне делове.

Филм „Шоа“ (*Shoah*)

Клод Ланцман²¹ (Claude Lanzmann) снимио је филм *Shoah*, који се бави питањем „Коначног решења“ у логорима Пољске. Филм је конструисан кроз интервјуе, и путем кретања

21 Edholm, F. (1988) *Shoah: A Film by Claude Lanzmann. History Workshop*, (25), pp. 204-206. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/4288837>

кроз пејзаж логора и гета. То је историјски документ, и као такав припада укупности рада о Холокаусту. Враћамо се кроз филм на иста места и како интервјуисани говоре, понављамо последња путовања у станице Треблинка и по колосецима у сам Аушвиц. Интервјуисано је око 15 људи и њихова сведочанства чине филм. Постоје два типа интервјуисаних, Јевреји и не-Јевреји. Јевреји су они који су преживели јер су били принудни одлагачи тела. Не-Јевреји су администратори, сељаци који су живели око пољских логора, сведоци варшавског гета. Два дела филма која су идентична у структури и у интервјуисанима, фокусирају се на различите теме. Први је истраживање интерфејса између логора и свакодневног живота сељака који су живели и обрађивали земљу око Треблинке и Хелмна. То су сељаци који су видели и чули Јевреје закључане у синагоги у њиховом селу, који су их видели одвожене у гасним камионима до шуме без повратка. У сцени када Бомба, Подхлебник (Podchlebnik), и Милер (Müller) плачу, Симон Сребник, једини преживели из Хелмна²², има енигматичан израз лица када га Ланцман смешта у другу поставку, у групу Пољака. Они стоје испред цркве у којој су Јевреји држани, пре него што су одвожени у душегупкама.

Према Бринклију²³ и Јури²⁴ (Brinkley, Youra), Фелман²⁵ и Лауб интерпретирају *Shoah* као покушај да се „посведочи оно што не може да се посведочи, а то је, искуство оних који су умрли на месту одакле се нико није вратио”. Филм покушава да сведочи из њихове позиције, из унутрашњости душегупки. Фелман и Лауб²⁶ су прихватили од Ели Визела (Elie Wiesel), да се наша ера може дефинисати као доба сведочанства. За Фелмана и Лауба, циљ сведочења постаје „помоћ да се створи, након факта, недостајући Холокауст сведок”. Професор Лакер (Laqueur) истицао је да су чак и извештаји умањивали број убиства. Бринкли и Јура истичу да се оно што дефинише представу страхоте смрти од стране

22 Fuller, G. (2011) *Searching for the stamp of truth: Claude Lanzmann reflects on the making of "Shoah"* *Cinéaste*, 36 (2), pp. 16-19; Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/41690998>

23 Brinkley, R. and Youra, S. (1996) *Tracing Shoah*, PMLA, 111 (1), pp. 108-127; doi:10.2307/463137

24 Stoekl, A. (1998) Lanzmann and Deleuze: On the Question of Memory, *Symplokē*, 6 (1/2), 72-82; Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/40550423>

25 Felman, S. (1991) In an Era of Testimony: Claude Lanzmann's Shoah, *Yale French Studies*, (79), pp. 39-81; doi:10.2307/2930246

26 Rothberg, M. (2009) *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, Stanford: Stanford University Press; Preuzeto 14. aprila 2017. sa <http://bookfi.net/>

масовних убица, може посведочити кроз референце. Знаци у *Shoah* имају као индексичке знакове, аутентичну релацију са догађајима. Такав случај био би секвенца у којој Ланцманова камера следи на аутобану 1980-их камион који носи плочицу *Saurer*–фирме која је производила гасне камионе.

Хитлер, Химлер, и Хајдрих конципирани су демографску реорганизацију новоосвојених територија у септембру 1939. године. Као део свеобухватног плана Јевреји су требали да буду концентрисани у урбаним центрима и потом депортовани у Лублински округ. Почетна депортација Јевреја са инкорпорираних територија требала је да буде окончана до фебруара 1940. Јевреји су привремено концентрисани у гетима у градовима, како би олакшали контроле доцније депортације. Инвазија Русије је окончала обећања о побољшању снабдевања животним намирницама у Лођу²⁷ и Варшави која су дата почетком јуна. Званичници у Лођу су септембра 1941. сазнали о Химлеровој²⁸ намери да депортује немачке Јевреје и Роме у њихов гето. Када су локални званичници у Лођу негодовали, Сондеркомандо Ланге послати су из Познања у Хелмно близу Лођа опремљени са два гасна камиона из аутомобилског одељења тајне полиције РСХА у Берлину.

Хелмно

СС је 1941. закључио да је депортација Јевреја у логоре у којима ће бити уморени гасом била најефикаснија метода постизања „Коначног решења”. Нацисти су те године отворили логор Хелмно у Пољској. Јевреји из регије Лођа у Пољској и Роми су усмрћени у мобилним гасним камионима. СС-овци и полиција започели су операције убијања у Хелмну 8. децембра 1941. Током првих неколико недеља, жртве су били јеврејски становници околних делова округа Вартеланд (Wartheland). Транспортовали су их из места у којима су живели камионом на терен замка Хелмна. Вођени члановима Специјалног одреда, жртве су се искрцавале из камиона у дворишту. СС званичници носили су беле мантиле као да су лекари, објашњавано је депортованим да ће ићи у Немачку као радници али да прво треба да се окупају и да им се ствари дезинфикују. Затим би улазили у кућу где су вођени у позадинску собу, где су се раздевали и давали своје драгоцености. Потом су их одводили у подрум, где су силазили у задњи део камиона који је могао да прими 50–70

27 Jakowczyk, Z. (1982) Voices from Poland, *Social Text*, (5), pp. 3-21; doi:10.2307/466332

28 Browning, C. нав. дело, стр. 343-368; December 1986, 19. May 2017., <http://www.jstor.org/stable/4546081>

особа. Механичар на дужности причврстио би цево на испусну пумпу камиона и потом би укључио мотор, пумпајући угљен моноксид у простор где су били сабијени. Потом би се камион пун лешева возио у шуму, где су тела убацивана у масовне гробнице. Ко би то преживео био би на лицу места устрељен од стране СС-оваца и полицијских службеника.

Преживели из *Шоа визуелне историјске фондације*²⁹ (Shoah Visual History Foundation), коју је основао Стивен Спилберг 1994 након снимања *Шиндлерове листе*, пребацили су збирку сведочења на виши ниво. Пројекат креирања архиве сведочења преживелих рођен је из стварања филма. Фокус Спилберговог пројекта за разлику од архиве Јејла (Yale archive), пребачен је са личности преживелог на концепт трансмисије.

Занемареност

Кустос Музеја Бањичког логора Андреј Ћирић показао ми је копију фотографије душегупке из Пољске, у сталној поставци. У Јеврејском историјском музеју у Београду, сазнала сам од библиотекарке Бранке Џидић да на тлу бивше Југославије не постоји ни једна фотографија „душегупке”. Од управника Архива Југословенске кинотеке Александра Ердџановића и од филмског архивисте Божидара Марјановића, добила сам информацију да на тлу бивше Југославије не постоји ни једна фотографија, нити снимак, нити да постоји филм који покрива тематику „душегупке”, чак ни у виду помена. Имплицитно главна хипотеза овога рада да је „заборав” била тенденциозно примењивана културална стратегија Југославије у релацији према проблему „душегупке”. Поставља се питање зашто никада није снимљен ни један филм на тлу читаве бивше Југославије, који би се бавио овом темом, када је толики број људи пострадао на тако бруталан начин?

Број јеврејских жртава на Сајмишту³⁰ никада није у потпуности утврђен, нити су пронађене листе регистрованих, када су отишли у логор. Према извесним изворима 31. јануара 1942. било је 6500 људи, крајем марта 5293 и крајем априла 1884 особе. Статистике су непоуздане јер се зна да је било преко 12000 Јевреја у Београду пре априлског рата, и 2500 банатских Јевреја. Жене из Ниша, Крагујевца, Смедерева, Пожаревца одведене су на Сајмиште 26. јануара 1942. године. Било је око 800 жена и деце, старих, становника и избеглица из Шапца. Преко педесет Јевреја које су Италијани предали

29 Wiewiorka, A. нав. дело, стр. 396.

30 Лебел, Г. (2001) *Until "The Final Solution": The Jews in Belgrade 1941 – 1942*, Београд: Чигоја штампа, стр. 325.

Немцима у Приштини, доведени су у логор 14. марта 1942. Око 500 Јевреја из Косовске Митровице и Новог Пазара доведено је 19. марта 1942, и било је стотина жена и деце из Централне Европе. На почетку марта 1942. СС пуковник др Емануел Шефер (Standartenführer Dr Emanuel Schäfer) добио је телеграм обележен као „врховна државна тајна” из RSHA у Берлину са следећим садржајем: „Тема: јеврејска кампања у Србији”. Оперативна команда са специјалним Заурер камионом на путу је са специјалним задатком. Шефер је на саслушању изјавио је да је знао да се ово тицало убијања Јевреја, махом жена и деце, из логора Сајмиште.

Златна грозница на Чукарици

Жртве закопане у Јајинцима, Јабуци, Раковици, Чардаку и на другим местима ексхумиране су и спаљене како би се уништили материјални остаци злочина. СС – *Standartenführer* Полу Блобелу³¹ (Паул Блобел) средином 1942. наложено је да конципира решење за елиминацију материјалних остатака стрељања током 1941. Спроведена је операција отклањања трагова, јединице су ископавале и потом је енормна количина пепела камионом транспортована на место где се Топчидерка улива у Саву код новог моста. Истоварили су све и убрзо након тога, развила се трговина и поред тога што се знало да се радило о људским остацима. Писарри је истакао да у Архиву Југославије постоје фотографије човека који је то фотографисао са брода. Међу остацима који су привукли становнике Чукарице, трговаца из Београда, гестаповача и српских жандара, налазили су се и посмртни остаци Јевреја из Топовских шупа и са Сајмишта. Иницијално нико није ометао претраживање сагорелих остатака, међутим, доцније је Недићева полиција растерала грађане. Треба истаћи да притом Немци нису долазили.

Илеана Катц³² (Elana Katz)-Running On Empty (Трчање на празнини)

Овај *site-specific* перформанс додатак је пројекту *Spaced Memory* који се односи на локације заборављених јеврејских места у државама Балкана. То је био Катцин коначни перформанс *Spaced Memory* пројекта, одржан у мају 2017, конципиран тако да је трчала историјском путањом „гасног камиона”.

31 Писарри, М. (2015) Фрагменти Холокауста у Београду, *Зборник Јеврејског историјског музеја*, књига 10, Београд: Јеврејски историјски музеј, стр. 393-410.

32 Katz, E. (2017) *Spaced Memory*, Retrieved on 19. 05. 2017; from <http://www.elanakatz.eu/works/spaced-memory/#1>

Закључак

Сведочења су за истраживаче од примарног значаја, јер попуњавају празнине докумената. Ајхманово суђење доделило је сведоцима социјални идентитет преживелих и трансформисало их је у носиоце историје. „Душегупке” су употребљаване од стране нациста током II Светског рата за убијање Јевреја и других заточеника гушењем угљен моноксидом. Процењује се да је било негде око 700000 жртава душегупки. Циљ ове студије је давање доприноса проучавању сећања на жртве које су брутално настрадале у гасним камионима током II Светског рата у Србији и у Пољској, као и развијању свести о неопходности онемогућавања понављања оваквих немилых догађаја.

ЛИТЕРАТУРА:

- Асман, А. (2011) *Дуга сенка прошлости. Култура сећања и политика повести*, Београд: Библиотека XX век.
- Беговић, С. (1989) *Логор на Бањици, 1941–1944 (The camp Banjica, 1941–1944)*, Београд: Институт за савремену историју, 2, стр. 106–107.
- Brauning, K. (1992) Коначно решење у Србији – Judenlager на Sajmištu – студија случаја, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 6, Београд: Јеврејски историјски музеј, стр. 407–428.
- Кољанин, М. (1992) *Немачки логор на београдском Сајмишту 1941–1944*, Београд: Институт за савремену историју, стр.104–106, 113–114.
- Ковач, Т. (2015) *Контакти заточених Јевреја у концентрационим логорима у Београду са спољним светом током Другог светског рата*, Београд: Јеврејски историјски музеј.
- Лебел, Г. (2001) *Until “The Final Solution” : The Jews in Belgrade 1521–1942*, Београд: Чигоја штампа.
- Маношек, В. (2007) *Холокауст у Србији: војна окупациона политика и уништавање Јевреја: 1941–1942*, Београд: Службени лист СРЈ.
- Рејашиновић, З. (2008) *Valter Manošek, Holokaust u Srbiji, Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942. Zbornik Matice Srpske za istoriju* 77–78, Novi Sad: Matica srpska.
- Писарри, М. (2015) Фрагменти Холокауста у Београду, *Зборник Јеврејског историјског музеја*, књига 10, Београд: Јеврејски историјски музеј, стр. 393–410.

Веб извори:

- Brinkley, R. and Youra, S. (1996) *Tracing Shoah, PMLA*, 111 (1), pp. 108–127; doi:10.2307/463137

Browning, C. (1985) *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*, Michigan: Holmes & Meier. Preuzeto 3. 5. 2017. sa: <http://bookfi.net/>

Browning, C. (1986) Nazi Ghettoization Policy in Poland: 1939-41, *Central European History*, 19 (4), pp. 343-368; Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/4546081>

Byford, J. (2010) "Shortly afterwards we heard the sound of the gas van": Survivor Testimony and the Writing of History in Socialist Yugoslavia, *History and Memory*, 22 (1), 5-47. doi:10.2979/his.2010.22.1.5

Edholm, F. (1988) Shoah: A Film by Claude Lanzmann, *History Workshop*, (25), pp. 204-206; Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/4288837>

Felman, S. (1991) In an Era of Testimony: Claude Lanzmann's Shoah, *Yale French Studies*, (79), pp. 39-81; doi:10.2307/2930246

Fox, J. (1995) Reviewed Work (s): Nazi Mass Murder. A Documentary History of the Use of Poison Gas by Eugen Kogon, Hermann Langbein and Adalbert Rückerl, *The Slavonic and East European Review*, 73 (2), pp. 357-358; Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/4211827>

Fuller, G. (2011) Searching for the stamp of truth: Claude Lanzmann reflects on the making of "Shoah" *Cinéaste*, 36 (2), pp. 16-19; Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/41690998>

Glees, A. (1990) *The English Historical Review*, 105 (415), pp. 538-539; Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/570993>

Jakowczyk, Z. (1982) Voices from Poland, *Social Text*, (5), pp. 3-21; doi:10.2307/466332

Kalfus, R. (1990) Euphemisms of Death: Interpreting a Primary Source Document on the Holocaust, *The History Teacher*, 23 (2), pp. 87-93; doi:10.2307/494917

Katz, E. (2017) Spaced Memory. Retrieved on 19.05.2017. from <http://www.elanakatz.eu/works/spaced-memory/#1>

Kogon, E., Langbein, H. and Riuckerl, A. (eds) (1994) *Nazi Mass Murder. A Documentary History of the Use of Poison Gas*, New Haven and London: Yale University Press.

Rothberg, M. (2009) *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, Stanford: Stanford University Press; Preuzeto 14. aprila 2017. sa <http://bookfi.net/>

Stoekl, A. (1998) Lanzmann and Deleuze: On the Question of Memory, *Symplokē*, 6 (1/2), pp. 72-82; Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/40550423>

The Nizkor Project (2017) The "Final Solution": The Development of the Gas-Van in the Murdering of the Jews. Preuzeto 6. 4. 2017. sa: <http://www.jewishvirtuallibrary.org/gas-vans>

Wieviorka, A. (2006) The Witness in History, *Poetics Today* 27, No. 2 (2006), p. 396; Preuzeto 23. maja 2017. sa <http://poeticstoday.dukejournals.org/content/27/2/385.abstract>

Новински чланци:

Аноним, (5. 08. 2014) Откривен споменик страдалим Јеврејима у Савамали, *Блиц*; Преузето 24. 7. 2018. са: <https://www.blic.rs/vesti/beograd/otkriven-spomениk-stradalim-jevrejima-u-savamali/jfe88r4>

Neda Radoičić

University of Arts in Belgrade, Interdisciplinary Studies, Belgrade

COMPARATIVE ANALYSIS OF TESTIMONIES IN THE
TRANSFER OF MEMORY OF THE GAS CHAMBER
VICTIMS FROM YUGOSLAVIA AND POLAND DURING II
WORLD WAR

Abstract

After June 1941, the German invasion of the Soviet Union and the mass shootings of civilians by the Einsatzgruppe, the Nazis experimented with gas vans for mass killings. The use of gas vans began after Einsatzgruppe members complained of battle fatigue and mental anguish caused by shooting large numbers of women and children. Einsatzgruppen gassed hundreds of thousands of people, mostly Jews, Roma, and mentally ill people. According to Wievorka, the Eichmann trial conferred on the witnesses the social identity of survivors and transformed them into bearers of history. Jovan Byford asserted that the authors selected from each testimony confirmed the existing “truths” and perpetuated the dominant culture of remembrance. According to Rothberg, Felman and Laub, the focus should be on the links between testimony and trauma. They emphasize, as adopted from Elie Wiesel, that our era is the age of testimony, which relies on the experience of the Nazi genocide. The goal of the testimony thus becomes helping to create the missing Holocaust witness. The research problem of this work is exploring the dynamics of memory creation in Yugoslavia and in Poland, about the victims of gas vans, and examining their consequences, as well as the process of solidification of the wartime rumours and their integration into historical remembrance, due to the value of testimonies. The research question of this work is how the problematics of the dynamics of an individual and the collective memory is manifesting in the shadow of the “traumatic past”, caused by brutal deaths by gas vans. The primary hypothesis of this paper is that “Oblivion” was a tendentiously applied cultural strategy in relation to the issue of “dusegupka”. The main goal of this qualitative study is contributing to the study of memory of victims who were killed in such a brutal way, and remembering, to prevent any possibility of it happening again.

Key words: *Jews, Semlin, gas vans, concentration camp, Old Sajmiste, Jajinci*